

Drago Kos

POSTMODERNE¹ REFLEKSIJE PROSTORA IN ČASA

IZVLEČEK

Domneva, da erozija prostorskega determinizma sprošča možnosti za neinstrumentalno doživljajsko dojemanje in uporabo prostora, pomembno vpliva na nastajanje postmodernih prostorskih ureditev in identitet. Slabljenje prostorskega determinizma pospešuje domišljjski »konstruktivizem« prostora. Zmanjševanje prostorskih zaprek spodbuja nekonfliktno tekmovalnost simbolnih reprezentacij enega in istega prostora. Na različnih prostorskih nivojih lahko pričakujemo poizkuse vzpostavljanja novih pomenov. Optimistične teoretične domneve pa v zadnjem času vse pogosteje trčijo ob empirične meje odprtosti postmodernih sistemov, kar že sproža zdrse v nevarne tradicionalistične regresije. Vprašanje, ali so domneve o fleksibilnem nekonfliktnem odzivanju realne ali (pre)optimistične ideološke konstrukcije, je temeljni motiv tega besedila, na katerega poizkušamo odgovoriti z uporabo braudeovskih »pravil nove zgodovine«.

KLJUČNE BESEDE: *postmoderna, fragmentarnost, prostorski razvoj, retrospektivna analiza*

Postmodern reflections of space and time

ABSTRACT

The assumption that the erosion of spatial determinism increases the possibilities for the non-instrumental perception and use of space is central to the emergence of postmodern spatial arrangements and identities. The weakening of spatial determinism accelerates the imaginative »constructivity« of space. The new spatial

-
1. »Postmodernost« je še vedno nejasen in problematičen koncept. V tem besedilu ga razumemo kot zelo kompleksno stanje družb, ki se zato v obdobju »po koncu velikih zgodb« zdijo vse bolj fragmentirane in dezorientirane.

cognitive-emotional constructions in the new relaxed circumstances enable variability in implementation of identity practices. At different spatial levels, we can expect attempts to establish new meanings. However, optimistic theoretical assumptions have lately been more and more likely to collide with the empirical limits of the postmodern systems' openness, which is already approaching dangerous traditionalist regressions. The question of whether the assumptions about a flexible non-confrontational response are in fact a pre/optimistic ideological construction is the fundamental motive of this text, which we try to answer using the Braudelian »rules of a new history«.

KEY WORDS: *postmodernity, fragmentarity, spatial development, retrospective analysis*

1 Uvod: inkluzivnost postmodernih prostorskih konstrukcij?

Po mnenju kar številnih optimistov je morebiti največja »pridobitev« postmodernih prostorskih konstrukcij zmožnost, da lahko stare in nove simbolne reprezentacije prostora nekonfliktno soobstajajo (Lyotard 1979; Hetherington 1989; Lefebvre 1974; in mnogi drugi),² da torej različne konstrukcije enega in istega prostora niso več ekskluzivne in zato tudi ne več tako konfliktno, kot je bilo v navadi v dosedanjem zgodovinskem toku vse od vzpostavitve zasebne lastnine nad nepremičninami. Čeprav med različnimi konstrukcijami prostora še obstaja tekmovalna napetost, pa naj bi brez prevelikih težav shajale druga z drugo. Še več, v medsebojni interaktivni igri se lahko dopolnjujejo, nadgrajujejo, izmenjujejo, za nekaj časa poniknejo in se kasneje ponovno pojavijo v prenovljenih variantah ipd. Zmanjševanje prostorskega determinizma torej omogoča »razcvet« zelo raznovrstnih, predvsem pa manj ali pa celo povsem netekmovalnih prostorskih identitet.

Ta »pacifistični« potencial postmodernih družb nakazuje radikalni preobrat v dojemanju prostora, preobrat od ekskluzivnosti v inkluzivnost alternativnih prostorskih konstrukcij. V newtonovski paradigmi nemogoča logika vsaj na simbolni ravni postaja vse bolj izvedljiva (Augé 1999). Kompleksni in »dolgočasni« *longue durée* procesi (Braudel 1958, 1987) pa seveda naletijo tudi na bolj ali manj

2. Lyotardovo razumevanje postmoderne (Lyotard 1979) je pred desetletji sprožilo obsežno publicistiko na temo postmoderne fragmentarnosti, gnetljivosti, fleksibilnosti, odprtosti, decentričnosti, ki pa seveda še zdaleč ni bila konceptualno ubrana. Osnovna linija razločevanja poteka med tistimi avtorji, ki v postmoderni fragmentaciji vidijo problem, in drugimi, ki mehčanje modernistične togosti interpretirajo kot velik, če že ne kar dokončen emancipatoričen preboj.

ostro opozicijo, ki se napaja iz še vedno močnih in vplivnih modernih ter celo predmodernih ideoloških registrov. Subtilnejši in dovtetnejši opazovalec v težko pregledni množici (postmodernih) reprezentacij prostora odkriva tako pretekle nostalgичne kot tudi prihodnje utopistične (Wallerstein 1998) razsežnosti. Pozornost si zato zaslužijo tudi skeptiki, ki opozarjajo, da zaradi množenja simbolnih identifikacijskih pomenov nastajajo fragmentarni kolaži podob, ki povzročajo dezorientacijo, zmedo, celo potujitev.

Skratka, ukinitve tradicionalnih regulatornih funkcij prostora povzroča težave pri upravljanju družb na lokalni ravni, tj. na stiku fikcije in realnih interesov. Na nevarnosti »postmoderne fleksibilnosti« je v svojem že nekoliko pozabljenem besedilu *The Condition of Postmodernity* leta 1989 – istega leta je Fukuyama razglasil »konec zgodovine« – prepričljivo opozoril David Harvey (1989). Morda je razlog relativne pozabe v tem, da je tudi knjiga o postmodernih razmerah, ki jo je očitno inspiriralo Lyotardovo besedilo o »postmodernem stanju« (1979), napisana v precej postmoderno fragmentarnem stilu. V njej najdemo množico raznovrstnih idej, tez, empiričnih konkretizacij, pa tudi spekulacij, kar je vsaj pri delu »klasične« publike sprožilo skepso in tudi zavračanje. Seveda pa je še bolj kot neortodoksnost besedila na sprejem Harveyjevih idej vplival »duh časa«, ki je bil drugače kot pri Fukuyami knjigi manj naklonjen. Očitno tudi zaradi ideoloških razlogov. Po nekaj desetletjih lahko ugotovimo, da je marsikatero Harveyjevo spekulacijo kasnejše dogajanje empirično potrdilo, medtem ko je moral Fukuyama svojo tezo o »koncu zgodovine« popravljati z izdajo nove knjige o »koncu človeštva« (Fukuyama 1992). Ne glede na mnoge pravilne ocene in napovedi pa tudi Harveyjeva knjiga o postmodernih družbenih razmerah dodaja svoj delež k težki preglednosti postmoderne publicistike, pri kateri se mora bralec precej truditi, da se prebije skozi gozdnato pokrajino raznovrstnih idej, zamisli, dejstev in teorij. Obenem pa takšna publicistika omogoča oz. celo spodbuja bralca k svobodni presoji o prepričljivosti in uporabnosti nanizanih idej.³

Med množico nanizanih Harveyjevih idej in interpretacij si še posebno pozornost zaslužita teza in argumentacija o paradoksalnem pomenu prostora v postmodernej dobi (Harvey 1989: 293–296). Podiranje prostorskih ovir ne pomeni, da se pomeni prostora zmanjšujejo, temveč prej obratno. Nekoč zane-marljive lokalne specifike imajo lahko pomembno vlogo pri dojetanju in rabi prostora. Ta ugotovitev nas privede do osrednjega paradoksa »postmoderno svobodnih konstrukcij« prostora. Čim bolj se zmanjšujejo prostorske ovire, tem

3. Čeprav se Harvey nikjer ne sklicuje na Braudela, pa je njegov pristop v določeni meri podoben braudelovski vzorčni analizi družbenega dogajanja, o čemer bo govor v nadaljevanju.

bolj je treba biti pozoren na variacije (majhnih) razlik med »kraji in prostori«, ki npr. neposredno ali posredno vplivajo na uvrednotenje kapitala in na ta način vplivajo na tekmovalna prostorska razmerja. Še posebej v kriznih časih zaostrena tekmovalnost sili lastnike kapitala, da pri investicijskih odločitvah pozorno analizirajo relativne lokacijske prednosti in slabosti izbranih prostorov. Sočasno se predstavniki tekmovalnih prostorov trudijo izpostavljati specifične prednosti svoje lokacije, ki naj bi pritegnile svež investicijski kapital in nova delovna mesta. »Rezultat je produkcija fragmentarnosti, negotovosti in kratkotrajnega neenakega razvoja znotraj združene globalne ekonomije kapitalskih tokov« (Harvey 1989: 296). Harvey našteva množico ukrepov v prizadevanjih, da bi kraji pritegnili investitorje, ti pa se odločajo glede na specifične geografske oz. geopolitične značilnosti krajev, in to na globalni ravni. Globalizacija, ki ukinja prostorske bariere, v prvi plan potiska lokalno specifične krajevne in političnosistemske značilnosti krajev.⁴ Kraji morajo zaradi globalizacijskega »skrčenja« tekmovati s kraji na nekoč zelo oddaljenih lokacijah.

Prostorsko odpiranje in fleksibilnost tako povzročita razširitev tekmovalnega območja in soočanje prej zelo oddaljenih lokacij, ki so bile v moderni dobi le redko v neposrednem konkurenčnem stiku. To seveda omogoča mnoge prej nepredstavljljive multikulturne kombinacije, obenem pa silovito poveča pritiske na iskanje lokalnih specifik, ki bi pritegnile investitorje. Velikokrat je to nizka cena naravnih virov oz. samega prostora in pa seveda nizka cena »človeškega kapitala«, tj. razmeroma visoko usposobljene delovne sile. Izredno velike razlike med lokacijami, ki jih geografska oddaljenost in zaprti politični sistemi nič več ne ločujejo tako kot nekoč, logično povzročajo tudi silovite migracijske tokove, ki očitno presegajo regulacijske kapacitete tranzitnih in ciljnih držav. Pomenljivo je, da ideja fertilne multikulturalnosti kot rezultat globalizacijskih tokov ni več tako popularna in nič več ne reprezentira temeljne usmeritve procesov globalizacije.

Zelo frustrirajoča je ugotovitev, da težko obvladljive ekonomske, socialne in kulturne kombinacije sprožajo zdrse v tradicionalistične regresije, za katere se je do pred kratkim zdelo, da so zgolj folklorni ostanki že preseženih ideoloških registrov. Res je presunljivo, da je tako obetavno »krčenje« sveta (Harvey 1989; Mlinar 1992; in še mnogi drugi) tako rekoč instantno mobiliziralo stare, domnevno že presežene fundamentalizme (Offe 1985: 820). Razpravo o prostorskih učinkih postmoderne fleksibilizacije je torej nujno usmeriti tako, da

4. To se morda zdijo nekoliko »rokohitske« teze, vendar pa navkljub skoraj tridesetletni starosti ponujajo ustrezen interpretacijski okvir dogajanj, npr. v zvezi s projektom Magna, pri katerem sta se nacionalna in lokalna država potrudili ponuditi konkurenčne pogoje za gradnjo okoljsko zelo problematične industrije na najkakovostnejšem kmetijskem zemljišču. Predstavitev projekta Magna (UTRINKI 2018).

bomo sposobni prepoznati ločnico med potencialnimi emancipatornimi učinki globalnega odpiranja prostora in nevarnimi tradicionalističnimi regresijami, ki lahko ogrozijo ta projekt. To seveda ni gladka linearna črta, ki bi ji lahko sledili, pač pa pogosto netransparentna bifurkacijska razvodnica, ki z ostrimi zavoji cikcakasto vijuga po zelo razčlenjenem postmodernem terenu.

Glede na to, da ni več »velikih zgodb« kot nekakšnih poenostavljenih orientacijskih sistemov, je zahteva po selektivnem pristopu težko izvedljiva, obenem pa še bolj aktualna. Harveyjeva zgodnja analiza postmoderne fleksibilizacije je kljub veliki kompleksnosti še vedno preveč enodimenzionalna, tj. premalo globinska. Premalo se ukvarja s preteklim časom, ki v raznih oblikah retraditionalizacije očitno še vedno vpliva na našo sedanost in prihodnost. Če upoštevamo to kritiko in se ozremo po teoretski ponudbi, se zdi obetaven Wallersteinov (1999) koncept utopistik, ki je opredeljen kot »resna ocena zgodovinskih možnosti oz. vaja v presoji o substantivni racionalnosti alternativnih možnih zgodovinskih sistemov« (Wallerstein 1999: 7). Pomembna dodana vrednost tega koncepta pa je tudi dejstvo, da »utopistike« vključujejo tudi Braudelovo prostorsko dolgo-časovno primerjalno analizo, ki si prizadeva opazovati sedanost in napovedovati prihodnost tudi s pomočjo pogleda v bolj in manj oddaljeno preteklost.

2 »Zgodovinjene« družbenih konstrukcij prostora

Skladno z Braudelovo »zgodovino dolgega trajanja« (*histoire de longue durée*⁵) ja za najgloblje strukture družbe značilna dolgotrajna kontinuiteta, zato je smiselno vsakokrat, ko raziskujemo sedanost in prihodnost ter razpravljamo o njej, pogled najprej usmeriti v preteklost. Pri obravnavi prostora oz. mest, ki so večinoma sociotehnične kombinacije (Bergmanns idr. 2015) dolgega, nekatera tudi zelo dolgega trajanja, je Braudelovo izhodišče zelo ustrezno. Razprava o podobi mest v »postmodernem« enaindvajsetem stoletju je tako v dobršnem delu razprava o dolgotrajnih zgodovinskih procesih. Navkljub zdravorazumski domnevi o nepremičnosti, zamrznjenosti objekta razprave se torej praviloma izkaže, da gre pri tem početju za streljanje v premične tarče. Zato je korektno poudariti, da razprava in pisava o zgodovini ni zgodovina sama, pač pa je dejansko »prisvajanje« zgodovine oz. določanje njenega pomena (Jenkins 1991). In prav ta »privatizacija zgodovine« (beri socializacija, podružbljanje, ponotranjanje) močno vpliva na razumevanje prostora v sedanosti in prihodnosti ter prek kognicije seveda tudi na delovanje akterjev v določenem zgodovinskem prostoru.

5. To zamisel sta uporabila že Marc Bloch (1982) in Lucien Febvre (1982) v obdobju med obema svetovnimima vojnama. Nato je pristop v drugi polovici 20. stoletja razvijal in uveljavil Fernand Braudel (Braudel 1958, 1987).

Temu bi verjetno mnogi profesionalni zgodovinarji in zlasti šolski uporabniki njihovih izdelkov ugovarjali. Navkljub temu je resno upoštevanje razlike med dogodki in njegovimi opisi neizpodbiten kriterij verodostojnosti zgodovinskih diskurzov. Morda ni to nikjer razvidneje kot pri razpravi o zgodovini urbanega prostora. Odkar so mesta pretežno grajena z razmeroma obstojnimi materiali, se je njihova zgodovina odlepila od npr. bistveno efemernejše politične zgodovine. To je eden pomembnejših razlogov, zaradi česar zgodovina mest dvajsetega stoletja pravzaprav še ni zgodovina. Povsem konkretno, arheološka odkritja povzročajo, da je treba zgodovino določenega prostora pisati večkrat, pravzaprav vedno znova, ko ugotovimo, da preteklost še kar traja ter da vpliva na sedanost in tudi prihodnosti. Prav zato je nelinearna »braudelovska« perspektiva, ki predpostavlja »brezkončnost« časa, tj. njegovo raztezanje v preteklost, sedanost in prihodnost, zelo primerna za raziskovanje ter predvsem za razprave o sedanosti in prihodnosti mest. Pomaga nam povezati in usklajevati materialne in nematerialne artefakte, ki so v linearnem zgodovinisju nemalokrat spregledani ali pa napačno razumljeni. »Dolgo-časovna« perspektiva je praktično konceptualno orodje za »zgodovinjjenje« družboslovnih poizvedovanj in raziskav (Tomich 2011). To je zgodovinisje, ki se je sprijaznilo s frustrirajočim, vendar neizogibnim dejstvom, da ni mogoče povsem natančno in verodostojno rekonstruirati in časovno zamejiti kompleksnih vzročno-posledičnih dogodkov. Vrzeli so nujne, vendar metodične. Kako sploh bi sicer zgodovinarji na smiselno kratek, še obvladljiv način predihali velike časovne raztežaje, se v tem kontekstu sprašuje Braudel (1987).

Metoda, ki to omogoča, je nekakšno »vzorčenje«. Z izbiro simptomatičnih dogodkov in ključnih (prelomnih) sprememb dobimo vzorec dolgega, lahko tudi zelo dolgega časovnega trajanja. Tako zgodovinisje je kot nekakšna časovna kartografija. Poleg zelo splošne podobe časa, skice v velikem merilu, z neizogibno nenatančnimi obrisi ponuja izbrane izseke v »malem – podrobnem merilu«, v katerih se zrcalijo lahko tudi povsem individualni dogodki. Taka »nova zgodovina« je odgovor nekaterih zgodovinarjev na siceršnjo nezmožnost celostnega pogleda, odgovor na neskončno zapletenost zgodovine, družbenih procesov skozi čas, ki tudi najbolj temeljite generaliste neizbežno prisili v redukcionistične posplošitve.⁶ Skratka, Braudelov koncept lepo shaja s postmoderno fragmentacijo pogledov na prostor, z domnevo, da preteklost, sedanost in prihodnost niso diskriminatorni pojmi, ki bi nas zanesljivo prostorsko-časovno usmerjali, pač pa gre za preplet procesov – neskončni dogodkovni tok, ki občasno pušča jasne palimpsestne sledi v zgodovinskih sedimentih, največkrat pa se zdi kot reka z neutrjenimi bregovi, ki

6. V nadaljevanju povzemam braudelovski zgodovinski pristop, ki sem ga že podrobneje predstavil in tudi uporabil v besedilu *Zgodovina gre skozi želodec* (Kos 1998).

zato pogosto spreminja svoj tok (Braudel 1991: 10). Vse prostorske procese je torej smiselno interpretirati v tem časovno-prostorskem prepletu. Če se odpovemo linearnemu sosledju prostorskih procesov in procesov v prostoru, se npr. pokaže, kako se »futurološke« zamisli in prakse navezujejo na tradicionalno nostalgичno dojetje prostora. Tridimenzionalen prostor se razširi v četrto (časovno) dimenzijo, kar dokaj enostavno omogoča soobstoj polivalentnih identitetnih prostorov. To pa potencialno omogoča pravo revolucijo dojetja in navezovanja na konkretne prostore, predvsem če drži že omenjena teza, da lahko v postmoderini dobi različne reprezentacije prostora nekonfliktno soobstajajo (Hetherington 1989). Podobno kot je ugotavljal že Simmel (1958), da ostanki preteklega časa, npr. ruševine, v polivalentni perspektivi niso zgolj materialni dokaz nekoč obstoječih družb (civilizacij, kultur), pač pa lahko evocirajo bolj ali manj močna nostalgичna vživljanja v minule čase, ki prav zaradi tega živijo dalje ter vplivajo na dojetje sedanjosti in spekulacije o prihodnosti.

Zanimiv aktualen primer dolgo-časovnosti je zgodba o »neandertalski piščali«, ki so jo arheologi našli v Divjih babah nad Idrijo. Tudi če gre zgolj za odpadek, tj. ugriznjeno kost jamskega medveda, ta »mikroruševina« vpliva na zgodovinsko zavedanje o konkretnem prostoru na splošni javnomnenjski ravni. Pozornost dela javnosti se je usmerila v daljino, komajda še zaznano oz. zavedano preteklost, ki je do sedaj zanimala zgolj nekaj specialistov za prazgodovino. Odkritje starodavne piščali je po eni strani spodbudilo razmah domišljijских predstav o neandertalskem muzikantu v Idrijsko-Cerkljanskem hribovju, potencialno pa radikalno spreminja tudi svetovno kulturno zgodovino. Strokovnjaki so glasbeno ustvarjalnost do sedaj pripisovali zgolj kromanjoncem, ki so se v teh severno-primorskih hribih pojavili desetisočletja po neandertalcih.⁷ Takih primerov je veliko, med najznamenitejše zagotovo spadajo tudi prazgodovinske jamske slikarije, ki so že, verjetno pa bodo tudi v prihodnje vplivale na reinterpretacijo te oddaljene (pra)zgodovine.⁸

Pri interpretaciji »zgodovinskih dejstev«, ki domnevno vplivajo na sedanjost, se seveda srečamo s pomembnim epistemološkim vprašanjem oz. dilemo, kako uskladiti »delno zgodovino« specialistov in »vrzelasto« zgodovino generalistov. Le Goff najde odgovor pri svojem učitelju Braudelu. Tako zgodovinopisje zahteva pogum in

7. Predstavitev piščali na spletni strani Narodnega muzeja: Najstarejše glasbilo na svetu, 60.000-letno piščal, ponosno hranimo v Narodnem muzeju Slovenije. To je edina odkrita piščal na svetu, ki jo je izdelal neandertalec. Od drugih podobnih piščali, ki so delo anatomsko modernega človeka, je starejša vsaj za 10.000 let. Predstavlja temeljni dokaz, da je bil neandertalec, tako kot mi, popolnoma razvito duhovno bitje, zmožno prefinjenega umetniškega izražanja (Narodni muzej Slovenije 2018).

8. Več o tem v Kos (2015).

celo »domišljavost«, da se mu na podlagi nepopolnih in hkrati preštevilnih podatkov posreči pokazati »veljaven obrazec zgodovine sveta« (Braudel 1991: 10). Pogum za tako početje lahko zberejo le najbolj samozavestni. Ob celotni zgodovini sveta lahko namreč zmanjka poguma tudi najpogumnejšim in najzaupljivejšim, ker se izkaže, da je to »reka brez bregov«, brez začetka in brez konca. In primerjava še ni najustreznejša: zgodovina sveta ni reka, pač pa več rek.

Eden večjih paradoksov, ki se mu klasična zgodovina velikokrat najrajši izogne, je prav brezkončnost časa, tj. raztezanje zgodovine v sedanost in prihodnost. Medievalisti npr. ugotavljajo, da je srednji vek pri raziskovanju preteklosti neuporaben pojem (Montanari 1998: 7–8), prav tako neuporabne pa so tudi progresivistične predstave o toku družbe skozi čas. Ta teza konec koncev pomeni, da zgodovine pravzaprav ni, da je datiranje začetkov in koncev velikokrat arbitrarno in zgolj nekakšna pomožna oznaka. Ko se zavemo relativizma »negibnega« časa, postane vsa družbena kronologija zgolj orientacijski pripomoček, ki nas kot nekakšen zasilni rešilni pas drži nad površjem »deroče reke«. Nedvoumnih dejstev je torej malo, dogodki iz preteklosti neprestano preplavljajo sedanost in prihodnost. Popravljanje zgodovine za nazaj kot največji prekršek znanstvenofantastičnih zgodb, ki ga hote ali nehote povzročajo potniki skozi čas, torej ni povsem fantazijsko. Dejansko je to ena večjih zagat zgodovinopisja, posebej tistega, ki vztraja pri dokončnih zgodbah. Popravki za nazaj so neizbežni, prav tako pa tudi popravki popravkov. Pripovedovanje starih zgodb tako lahko traja »brez konca in kraja«, brez bojazni, da bi pripovedovalcem zmanjkalo niti in »novih dejstev«. V skladu s »pravili nove zgodovine« (Braudel 1991) je zgodovinarjev pogled izostren le na nekaterih izbranih točkah. Ko pa se znebimo iluzije, da je mogoča natančna analiza preteklih družb, in sprejmemo »brezčasno zgodovino«, se znajdemo pred nevarnostjo, da dogodki postanejo nepregledna in neskončna »enolončnica« (Braudel 1991), v kateri plava pravzaprav vse, kar sploh vemo. Zato je skorajda nemogoče ugotoviti, kakšnega okusa je ta »mineštra«. In ker so tudi ocene demokratično prepuščene individualnim okusom (interpretacijam), je rezultat lahko tudi povsem »individualiziran« pogled na preteklo in sedanje dogajanje. A naj so ortodoksni kronisti še tako šokirani, pravzaprav ni mogoče protestirati proti temu, da si vsakdo »skuha« lastno »zgodovinsko enolončnico«, vendar tako, da za podlago upošteva znanje specialistov.⁹

Na abstraktni ravni je teza o vplivu zgodovinske retrospektive na sedanost in tudi na prihodnost dokaj široko sprejeta. Zaradi mnogih belih lis v védenju o »dolgo-ča-

9. Na drugačen način tezo o »sedanji preteklosti« argumentira Huyssen (2003). Razlog pripiše novim medijem, fotografiji, filmu, posnetkih glasbe, internetu, razcvetu muzejev ipd., zaradi česar so časovne bariere oslabele, podobno kot se je »skrčil prostor« (Huyssen 2003).

sovnih« zgodovinskih procesih pa je precej težje odgovoriti na vprašanja, kako se je konkretno, v odvisnosti od zgodovinske dediščine, skozi čas spreminjalo dojemanja prostora in še posebej, kako bodo zgodovinsko vplivane družbene konstrukcije prostora potekale v prihodnje. Osuplost in zmeda v razumevanju ter interpretacijah množičnih migracijskih valov, ki v začetku 21. stoletja pljuskujejo z juga na sever, je simptomatična. Zdi se, da so ti veliki prostorski premiki z redkimi izjemami presenetili vse, še najbolj pa tiste, ki so še nedavno razglašali, kako globalizacija omogoča in pospešuje prost pretok informacij (znanja), kapitala (investicij) in ljudi (delovne sile).¹⁰ Tega aktualnega in politično izredno občutljivega, celo eksplozivnega dogajanja ni mogoče razumeti, če se ne poglobimo v zgodovino in interpretacije evropskega kolonializma, pa tudi drugih dogodkov, ki so pustili močne (ne)zavedne sledi v družbenem spominu.¹¹ Ta analiza nas lahko ozdravi evrocentrične slepote pri presoji sodobnih migracij,¹² pojasni pa tudi, zakaj npr. nekateri migranti hočejo v Francijo, drugi v Anglijo, mnogi v Nemčijo in Skandinavijo, pa tudi zakaj je strah pred begunci v Sloveniji tako velik, pa čeprav skorajda noben begunec oz. migrant noče ostati v »Naši deželi«¹³ in bi bili najbolj zagreti »patrioti« zaradi tega morda lahko celo užaljeni.

3 Retrospektivna analiza prostorskih procesov

Zlasti pri raziskovanju prostorskih procesov in konstrukcij je izhodiščna predpostavka, da dogodki iz preteklosti neprestano preplavljajo sedanost in vplivajo na prihodnost, zelo utemeljena. Retrospektivna analiza prostorskih procesov, kot sta npr. urbanizacija in suburbanizacija na slovenski način, lahko odkrije nekatere spregledane vzročno-posledične relacije. Retrospekcija nam nedvomno izboljša tudi razumevanje temeljnih antagonističnih razmerij med »natura in kulturo«, ki delujejo iz (ne)zavednega družbenega konteksta ter so vzrok mnogih nesporazumov in zagat tudi sodobnih družbenih konstrukcij prostora. S takim pristopom in »retro

10. Wikipedia (2018) prosto gibanje ljudi izpostavlja kot enega bistvenih elementov sodobne globalizacije.

11. Med take pojave prav gotovo sodijo križarske vojne, »veliko preseljevanje narodov«, razpad rimskega imperija, mongolska osvajanja, katastrofalne epidemije kuge, »odkritja« Amerike in drugih novih svetov idr.

12. Kot je izpostavil Popovič (1999), je Wallerstein zelo hitro spoznal, da »samo po zunanjem videzu predmodernih plemenskih institucij (frankofonske zahodne Afrike) ni mogoče razumeti zunajmoderne svetovne kolonialne oziroma neokolonialne celote« (Popovič 1999: 138).

13. Za res celovito osvetlitev sodobnih migracijskih tokov je analizo treba usmeriti še dlje v preteklost, v čase velike selitve ljudstev, morda pa celo do prazgodovinskega kromanjonsko neandertalskega prostorskega konflikta.

metodo« bi torej lahko bolje videli vzroke nekaterih temeljnih značilnosti prostorskega dogajanja na Slovenskem. Bolje bi npr. razumeli t. i. urbani primanjkljaj kot zbirni rezultat mnogih dolgo-časovnih prostorskih dejavnikov, kot so npr. fizična geomorfologija, (ne)razpoložljivost naravnih virov, politični, socialni ekonomski emancipatorni procesi, nedokončana modernizacija, migracije, tradicionalistične vrednotne prostorske usmeritve ipd. Skratka, »braudelovski« pogled nazaj pomaga razkrivati časovno oddaljene palimpsestne sledi preteklosti, katerih »vidnost in čitljivost« je močno odvisna od očal, skozi katera opazujemo navidezno kaotični preplet mnogih dejavnikov.

Pravzaprav ni treba biti ravno pristaš braudelovske »nove zgodovine« (Braudel 1989), da bi prepoznali dolgo-časovnost prostorskih transformacij, ki jim je zato težko določiti »začetek in konec«. Njihovo razumevanje v konkretnem prostoru in času je močno odvisno od konteksta, od predzgodovine, tj. od nedavnega, pa tudi že oddaljenejšega časa, včasih pa tudi od že zelo starodavnih, vendar še vedno delujočih ali odmevajočih dogodkov in »miselnih spominskih struktur«. Ni pretirano, če rečemo, da je globinska zgodovinska introspekcija najmanj tako pomembna kot analiza aktualnega prostorskega dogajanja. Praviloma se v »dolgo-časovni« perspektivi transparentneje pokažejo vzročno-posledične povezave, ki so sicer v interpretacijah zgolj sodobnega dogajanja pogosto nevidne in spregledane. Skratka, šele z globinsko in kompleksno »brezčasno« optiko lahko pridemo do celovitejšega vpogleda v aktualna prostorska dogajanja in preobrazbe. Velik problem take analize so seveda kredibilni viri. Na osnovi maloštevilnih in nepopolnih podatkov prikazati »veljaven obrazec zgodovine« pa je tvegano, celo domišljavo (Le Goff 1989: 8).¹⁴

Pri iskanju podatkov o procesih slovenskega prostorskega razvoja naletimo na presenetljiv in pravzaprav težko razumljiv primanjkljaj. Čeprav je bilo v Sloveniji raziskovanje vzajemnega učinkovanja družbenih in prostorskih procesov v obdobju pred restavracijo kapitalizma razmeroma močno in čeprav so na voljo podatki, evidence, dokumenti, ostaja cela vrsta tem nepojasnjenih. O posebnostih slovenskega prostorskega razvoja so oz. smo nekateri pisali že pred desetletji (Mlinar 1970; Kokole in Kokole 1971; Klemenčič 1982; Gantar 1993; Kos 1993, 2007; Hočevar in Uršič 2007), vendar moramo kljub temu samokritično priznati, da o mnogih vzrokih in potekih ne vemo dovolj. Očitno bi bilo treba dolgo-časovne prostorske procese, kot so npr. deagrarizacija, urbanizacija, suburbanizacija, ki so se pospešeno odvijali zlasti po drugi svetovni vojni, še dodatno raziskati.

14. Paradoksalno pa je, da se to tveganje in domišljavost ponovita tudi v situacijah, ko je podatkov preveč. Tedaj je selekcija pogosto arbitrarna in odvisna od družbenega konteksta oz. uveljavljenega ideološkega okvira.

Prav tako vemo malo o prostorskem dogajanju v starejših obdobjih (18., 19. in prvi polovici 20. stoletja), še posebej če nas zanima vzročno-posledično dogajanje in se ne zadovoljimo zgolj s faktografijo podatkov o številu prebivalcev večjih mest ipd.¹⁵ Pogrešamo predvsem razloge za zaostajanje industrializacije in urbanizacije na Slovenskem, ki je že tedaj imelo ugodno geografsko oz. prometno lego (Šorn 1984).¹⁶

Razlogov za bele lise v poznavanju specifičnega preteklega in polpreteklega prostorskega dogajanja na Slovenskem je kar nekaj. Ovire lahko razvrstimo v razponu od ideoloških, političnih do cehovskih oz. vrtičkarskih. Ključna sta verjetno dva razloga: 1) zgodovinarji tradicionalno dajejo prednost politični zgodovini, drugi vidiki so bili do pred kratkim običajno močno v ozadju; zgodovina prostorskega razvoja je v tej perspektivi že zelo posebna tema;¹⁷ 2) očitno je na delu sedaj že kar dolgotrajna družbena (Jacoby 1981) in tudi cehovska oz. profesionalna amnezija«, ki preprečuje, da bi lahko npr. zadovoljivo pojasnili dinamično prostorsko dogajanje v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Pravzaprav je zaradi dolgotrajnosti prostorskih preobrazb in pomanjkljive refleksije dogajanj »polpretekla doba« še vedno del današnjih zgodb in torej še ne spada v klasično zgodovinopisje.

Nejasnosti glede prostorskega in urbanega razvoja so v določeni meri posledica lakonično privzetih namišljenih samoumevnosti. V tej optiki se zdi, da podrobnejša vzročno-posledična analiza konkretnih dogajanj ni niti smiselna niti potrebna, ker velja, da so vse posebnosti, stranpoti in težave družbenega ter tudi prostorskega razvoja predvsem posledice čudaštev prejšnjega sistema. V tej perspektivi se zdi logično, da sprememba režima samodejno uredi oz. odpravi vse bolj in manj očitne posebnosti. Takšno stališče je seveda zelo »nebraude-

15. Po popisu iz leta 1931 je bilo v Sloveniji oz. tedanji Dravski banovini (sedanji prostor Slovenije brez Primorske) 60,25 % prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu (Maister in Uratnik 1938: 48). Večina tega prebivalstva je tudi živela na kmetijskem podeželju. V obdobju od 1945 do 1990 se je delež agrarnega prebivalstva, tj. delež prebivalstva, ekonomsko pretežno odvisnega od kmetijske dejavnosti, močno zmanjšal. Popis iz leta 2002 je med zaposlenimi zabeležil le še 8,9 % kmetov. Po podatkih Statističnega letopisa 2005 pa je bilo leta 2004 med aktivnimi prebivalci Slovenije kmetov le še 8,4 %.

16. Eden redkih poizkusov razlage slovenskega zaostajanja je prispevala Mojca Novak (1991). Uporabljena teorija »centralnih in perifernih krogov« je v določeni meri sorodna Wallersteinovi (1999) svetovni sistemski analizi.

17. Tudi novejša dela o slovenski zgodovini pod tem najsprošnejšim naslovom oz. pristopom obravnavajo predvsem politično zgodovino. Zanimivo pri tem pa je, da urbanizacija kot družbena praksa zidave ni obravnavana kot pomemben del kulturne zgodovine. Pravzaprav je to področje omenjeno le mimogrede v nekaj res skromnih opazkah. Izjema je Andrej Studen (2005). Več o tem v Kos (1998: 241–247).

lovsko« kratkega spomina. Če kje, potem ravno pri interpretacijah prostorskega razvoja ne smemo prezreti zelo dolgih korenin vsakokratnih prostorskih dogajanj, ki so praviloma zgolj najnovejša epizoda v sicer dolgotrajni nanizanki.

S tega vidika ni mogoče spregledati, da je obdobje »graditve socializma« prispevalo opazen delež k prostorski sliki sodobne Slovenije.¹⁸ Tega očitnega dejstva ne more zanikati že omenjena družbena amnezija, ki otežuje refleksijo polpreteklih prostorskih procesov. Zaradi tega je sinteza novejšega prostorskega razvoja Slovenije še vedno dokaj tvegana. Specifična varianta amnezije, ki se je razvila v postsocialističnem obdobju, je še posebej grob selektivni mehanizem, skorajda nekakšna »črna luknja«, ki tako močno ukrivlja poglede na družbena in prostorska dogajanja »polpreteklega« časa, da je težavna celo interpretacija dokaj jasnih, empirično zabeleženih dejstev o zidavi v tistem času.

Celotno obdobje je dejansko še vedno pod nekakšnim interpretacijskim »embargom«, kar je glede na radikalnost preloma v določeni meri razumljivo in celo pričakovano. Zastavlja pa se vprašanje, v kolikšni meri na to (ne)zavedno pozabo vpliva dejanska visoka gradbeniška produkcija socialističnega obdobja, ki so jo za tedanji sistem presenetljivo poganjale individualistične stanovanjske pobude.¹⁹ Če presojamo zgolj na osnovi kvantitativnih kazalcev, je to čas množičnih gradbeniških in prostorskih projektov, ki zaradi svoje fizične »čutnonazornosti« motijo prevladujoče zelo kritične oz. negativne postsocialistične interpretacije »dosežkov« socialističnega obdobja.

Morda bo kmalu napočil čas, ko bo mogoče to dinamično prostorsko dogajanje analizirati bolj sproščeno in odprto razpravljati tako o dobrih kot o slabih straneh prostorskega oz. urbanega razvoja v nedvomno najproduktivnejšem obdobju zidave na Slovenskem. To je bil čas, ko je bila graditev nove družbe razumljena dobesedno kot gradbeniški projekt. Zaradi takšnega statusa je bilo urejanje zidave državno in ideološko močno podprta praksa. V od vojne razrušeni deželi z visokimi razvojnimi ambicijami je bilo gradbeništvo vsaj v začetku ključna in tudi ideološko zelo izpostavljena panoga. Osvoboditelji in revolucionarji so se prelevili v graditelje nove družbe, zidava je postala privilegirano državotvorno početje, in to tako zelo, da so npr. nekateri pomembni in standardni prostorski urbanističnih kriteriji dobre zidave postali manj pomembni.

18. Zaradi »dolgo-časne« perspektive prostorskih procesov bi se pri pojasnjevanju aktualnega prostorskega dogajanja morali ozreti v še bolj oddaljeno preteklost. Čeprav velja, da so ta obdobja bolj obdelana, pa tega ne moremo trditi za družbeno zgodovino prostora. Pravzaprav bi se morali tudi pri družbeni zgodovini prostora ravnati po zgledu umetnostne zgodovinske stroke.

19. Zelo koristna bi bila npr. analiza od države sponzorirane gradnje individualnih stanovanjskih hiš na bolj in manj smiselnih lokacijah.

To je seveda povzročilo precej »sproščeno« poseganje v prostor in spodbujalo tudi »eksczesne« prakse zidave.

Ker torej celovita zgodovinska refleksija slovenskega prostorskega razvoja (še ne) obstaja²⁰ in ker je zaradi obsežnosti projekta malo verjetno, da bo kmalu napisana, poizkušamo zgolj ilustrativno, v zelo grobih orisih izpostaviti nekatere bistvene značilnosti preteklih, vendar po Braudelu še trajajočih oz. še vplivnih prostorskih (urbanizacijskih) procesov na Slovenskem.

4 Nastavki zgodovinske prostorske refleksije

Celotno področje zidave je bilo v obdobju po drugi svetovni vojni v Sloveniji (Jugoslaviji) deležno razmeroma velike strokovne pozornosti. Nastalo je precej načrtovalskih, urbanističnih, geografskih, celo socioloških študij, ki so analizirale prostorsko modernizacijo slovenske družbe.²¹ Produkcija strokovnih podlag, raziskav, elaboratov je bila skladno s tedaj formalno središčnim položajem družbenega, ekonomskega in prostorskega načrtovanja dokaj obilna. Seveda kvantiteta ni bila vedno v korelaciji s kvaliteto. Čeprav torej obstaja kar nekaj študij o prostorski modernizaciji oz. razvoju, pa bi na tej osnovi vendarle težko sestavili celovito podobo prostorskega dogajanja v desetletjih po drugi svetovni vojni. Kdorkoli se bo lotil pisanja zgodovine slovenskega prostorskega razvoja, bo imel težave pri sintetiziranju presenetljive količine virov. Selekcija še ne ovrednotenih in nesistematiziranih, tj. težko preglednih informacij, zahteva dobro poznavanje prostora in časa, v katerem so ta gradiva nastajala. Nepoznavalce utegne zmesti tudi opazna enigmatična »politično korektna žargonskost« teh strokovnih gradiv. Navkljub temu lahko kot izhodiščno tezo postavimo ugotovitev, da se je prostorska slika Slovenije v času po drugi svetovni vojni, tj. v obdobju državnega in samoupravnega socializma, korenito spremenila. Dogajanje je bilo zelo dinamično, nastale so velike strukturne spremembe, ki še vedno določajo aktualne transformacijo slovenskega (urbanega) prostora oz. vplivajo nanje. Ta dogajanja uvrščamo med procese »socialistične modernizacije«,²² ki so pospešili sicer zamudniško transformacijo Slovenije iz pretežno ruralne v industrijsko moderno družbo. Sprotna interpretacija dogajanja je uporabljala drugačno

20. Res celovita analiza bi se seveda morala ukvarjati ne samo s t. i. obdobjem socializma, pač pa bi morala poseči v še oddaljenejša obdobja zgodovine in celo prazgodovine.

21. Na tujo (špansko) pobudo je nastal celo zgoščen prikaz slovenskih prostorsko socioloških študij (Kos, Marušič, Polič in Zupančič-Strojan 2003). Vendar je kljub temu to področje slabo poznano celo v strokovni javnosti.

22. Tudi o socializmu kot modernizacijski varianti so seveda mnenja različna. Glej več v Bernik (1997).

terminologijo, tudi sociološke raziskave, ki so se ukvarjale z urbanizacijo, niso eksplicitno uporabljale modernizacijskega teoretskega okvira. Kljub temu je povsem jasno, da sta deagrarizacija in intenzivna industrializacija sprožili migracije iz predmodernega ruralnega prostora v urbana središča ter da je ta sicer specifičen in nedokončan proces tudi pri nas eden najzgovornejših znakov družbene modernizacije. Jasno je tudi, da je intenzivnost teh procesov sprožala realne probleme oz. konflikte. Zaradi zapovedanih ideoloških smernic so bile pogoste tudi interpretacijske zagate. Reševanje je ponudilo nekatere izvirne prijeme, za katere se zdi, da so trajnostno zaznamovali prostorski razvoj Slovenije. Čeprav je (prostorska) sociologija kot sicer nova oz. mlada disciplina spremljala to dogajanje, pa tudi njen raziskovalni repertoar ni bil celovit, zato tudi iz teh zalog ne moremo sestaviti jasne slike. V nadaljevanju izpostavljam nekatere pomembne, vendar podcenjene ali celo spregledane značilnosti prostorskega razvoja Slovenije v obdobju od konca druge svetovne vojne do preloma na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, tj. v obdobju državnega in t. i. samoupravnega socializma, ki močno določajo tudi sedanjí in pričakovani prihodnji razvoj oz. nanj vplivajo.

Ob ideoloških »državotvornih« dimenzijah gradbeništva ne smemo spregledati vzporednega, tudi ideološko podprtega sistema neformalne zidave, ki je v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja naraščajoče povečevala fond individualnih družinskih hiš. Potek deagrarizacije na Slovenskem je pomemben zaradi tega, ker je močno vplival na način stanovanjske preskrbe. V zadnji tretjini dvajsetega stoletja je neformalna individualna stanovanjska gradnja proizvedla že več stanovanjskih enot kot pa formalni družbeni stanovanjski sektor. Rezultat te silne individualne samograditeljske prakse je očiten. Po podatkih popisa iz leta 2002 (SURSTAT 2018) celotni stanovanjski fond Slovenije obsega 777.772 stanovanjskih enot. Kar 531.456 ali 68,3 % stanovanj je v prostostoječih družinskih hišah. Le slaba tretjina stanovanjskega fonda je v večstanovanjskih hišah, tj. blokkih oz. stolpnicah. Že zgolj na osnovi teh podatkov lahko ugotovimo, da je bila individualna stanovanjska gradnja verjetno največji poseg v slovenski prostor v drugi polovici prejšnjega stoletja.²³

Gradbeništvo je bilo tako privilegirana dejavnost, da je bila tolerirana tudi povsem ekscesna zasebna praksa, ki je očitno kršila veljavna legalna pravila.²⁴ Navkljub »totalitarni komunistični« oblasti so bili te kršitve le izjemoma sankcio-

23. Za podrobnejšo analizo teh podatkov gl. tudi Klemenčič (2001), Ravbar (1992), Drozg (1999), Uršič (2005).

24. Poleg nenavadno velike in celo razkošne gradnje individualnih stanovanjskih hiš je država nemalokrat tolerirala tudi »črne gradnje«.

nirane, kar dodatno potrjuje poseben status gradbeništva v tem sistemu oz. v tem obdobju. Zelo zanimivo je zlasti dejstvo, da je ta zidava potekala kot subvencionirana državna (družbena, socialna) dejavnost, obenem pa tudi kot zasebna praksa. Tvegamo lahko celo trditev, da je bilo individualno graditeljstvo že davno pred začetkom t. i. postsocialistične tranzicije zelo močan privatizacijski proces. Predvsem vprašanje, kako in zakaj je nastala ta za tedanji sistem nenavadna kohabitacija »zasebnitva in skupnosti«, še ni ustrezno pojasnjeno. V sociološki literaturi je mogoče najti nekaj namigov. Znana je npr. teza J. Županova (1987) o neformalni koaliciji med politično elito in delavskimi sloji, ki je vključevala tudi »dobrodušno« obravnavo oz. celo spodbujanje zasebnih gradbeniških aktivnosti pripadnikov ekonomsko šibkejših slojev, vključno s toleriranjem ekscesnih nelegalnih gradenj. Tudi zaradi tega posebnega statusa, predvsem pa seveda zaradi vplivov na (do)sedanji prostorski razvoj bi bilo smiselno to nenavadno, vendar razširjeno prakso podrobneje analizirati.

Celovita zgodovinska analiza bi seveda morala upoštevati celoto vseh gradbeniških projektov. Ker pa to zaradi »širokih zgodovinskih tokov« po Braudelu praktično ni mogoče, se je smiselno selektivno osredotočiti na nekaj »reprezentativnih« fragmentov. Obseg in pomen neformalnih praks zidave je tolikšen, da ga ni mogoče pojasniti zgolj z uradno državno prostorsko politiko. Na to je treba posebej opozoriti, ker tradicionalno zgodovinopisje »refleksno izpostavlja« predvsem »državotvorne«, tj. politične zgodovinske procese (Jenkins 1991; Hobsbawm in Rainer (ur.) 1983). Na ta način spregledamo nekatere bistvene posebnosti prostorskega razvoja Slovenije v obdobju »graditve« samoupravnega socializma. Pravzaprav lahko do celovitega vpogleda v dogajanje pridemo samo s komplementarno analizo formalne in neformalne zidave oz. formalnih in neformalnih prostorskih (de)regulacij. Takšna dispozicija nam omogoči pojasnjevanje nekaterih ključnih značilnosti prostorskega razvoja, ki tudi danes vplivajo na stanje in perspektive prostora na Slovenskem. Upravičeno lahko predpostavljamo, da je dolgoletna »sproščena« neformalna samograditeljska praksa eden ključnih razlogov za razmeroma nizko stopnjo urbanizacije in obenem visoko stopnjo deagrarizacije v Sloveniji. V tem kontekstu je smiselno razpravljati o politiki policentričnega razvoja, o zelo simptomatičnem »avtomobilčnem« prometnem kompleksu, ki je bil v tesni korelaciji z naraščajočimi dnevnimi migracijami, pa tudi o tem, kako je razširjena individualna stanovanjska »samooskrba« delovala kot široko razvejan socialni korektiv,²⁵ in to še v času »kolektivističnega« političnega sistema. Bolje lahko razumemo, zakaj je tedanja

25. Mnenja o tem so seveda različna. Gl. npr. interpretacijo »egalitarnega sindroma« J. Županova, ki je vplival tudi na zidavo Dolenc (2014: 41–64).

oblast tolerirala »sproščene« interpretacije formalne prostorske regulacije, pa tudi nenavadno sinhronost tradicionalnih in sodobnih protiuurbanih ideologij itd. Skratka, z vključitvijo neformalnih praks zidave v zgodovinsko obravnavo lahko bolje osvetlimo specifični prostorski razvoj Slovenije. Obenem pa na ta način prepoznamo tudi nekatere dejavnike, ki še vedno močno vplivajo na sedanje razmere oz. določajo možnosti prihodnjega prostorskega razvoja.

Dober primer »družbene amnezije« je tudi slabo poznana vloga t. i. polkmetov v prostorskem razvoju Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni, vse do današnjih »postindustrijskih« časov. Čeprav se s kmetijstvom kot dopolnilno formalno registrirano dejavnostjo v tem obdobju še vedno ukvarja precej ljudi, je statistika ob koncu devetdesetih let 20. stoletja registrirala razmeroma skromen delež kmečkega prebivalstva. Podatki, ki kažejo naraščajoče zaposlovanje v industriji in drugih nekmetijskih dejavnostih, so zato delno zavajajoči. Bolje rečeno, na tej osnovi ne moremo priti do realne slike procesov prostorske modernizacije na Slovenskem. Če hočemo razumeti in pojasniti to dogajanje, se moramo podrobneje ukvarjati s »posebnostmi« t. i. socialistične modernizacije Slovenije. Sočasno z naraščanjem formalnega zaposlovanja v industriji in drugih neagrarnih sektorjih je treba opazovati tudi dogajanja v neformalni sferi. Tako imenovani polkmetje, ponekod so jim rekli tudi spolovinarji (Kraševc 1965; Klemenčič 1968), lahko pa bi jih imenovali tudi »poldelavci«, so bili desetletja zelo številna, delovno nadpovprečno aktivna skupina prebivalcev Slovenije.

Dopolnilno kmetovanje je bilo v prvi vrsti nedvomno ekonomsko motivirano. Pomembno vlogo pa so imeli tudi socialni in prostorski motivi. Dolgoletno vztrajanje v tem nedvomno precej napornem statusu je bolj razumljeno, če v interpretacijo vključimo tudi neekonomske oz. za ekonomijo »eksterne« dejavnike, ki so vplivali na izračun stroškov in koristi pri odločitvi o vzdrževanju »amfibijskega« statusa. S prostorskega vidika je ta razdvojenost pomembna zlasti zato, ker je preprečevala selitve s podeželja v mesta. Pri tem so očitno delovali tako pragmatični ekonomski, kot tudi socialni in kulturni motivi, vezani na medgeneracijsko solidarnost in tradicijo. Preselitev oz. prekinitvev uveljavljenih še delujočih sorodstvenih, prijateljskih, predvsem pa lokalnih mrež je bila s tega vidika ocenjena kot (pre)velik »strošek«. Nedvomno lahko določeno, čeprav težko opredeljivo vlogo pri zaviranju migracijskih tokov na relaciji vas – mesto pripišemo tudi nelagodju, ki je izviralo iz razmeroma močnih tradicionalističnih, protiuurbanih oz. protimodernizacijskih razpoloženj.²⁶ V tem kontekstu bi bil smiseln tudi razmislek o tem, v kolikšni meri je bil prostorski tradicionalizem zatočišče pred pospešenimi oz. celo

26. V Sloveniji so tradicionalistična občutenja »rodu in grude« še danes razmeroma močna, tako kot tudi v drugih alpskih deželah. Več v Gantar in Kos (1993), Šaver (2005) idr.

forsiranimi modernizacijskimi procesi, ki jih je izvajala socialistična država. Ne glede na uglasenost interpretacij je pomembna ugotovitev, da je tedanja oblast pri snovanju svoje razvojne politike v precejšnji meri izkoristila »pripravljenost«
podeželskega kmečkega prebivalstva, da sprejme takšno dvojno obremenitev.

V obdobju od 1960 do 1991 se je število kmečkih gospodinjstev zmanjšalo za 30.306 oz. za slabih 20 %, kar kaže na dokaj umirjen trend deagrarizacije in ne potrjuje teze o radikalnosti tega procesa. Zato si je treba поблиže ogledati podatke o strukturnih deležih dohodkovnih virov kmečkih gospodarstev. V celotnem tridesetletnem obdobju, pravzaprav celo od začetka šestdesetih let 20. stoletja, je število kmečkih gospodarstev, ki so del dohodkov pridobivala iz nekmetijstva, presegalo število povsem kmečkih gospodarstev. Proti koncu tega obdobja pa so bili t. i. čisti kmetje med vsemi kmečkimi gospodarstvi že izrazita manjšina.

Ti podatki so sicer zgovoren indikator stanja in razvoja slovenskega kmetijstva, za nas pa so najbolj zanimivi (ne)posredni prostorski učinki takšnega razvoja. Dejstvo, da ima večina kmečkih gospodarstev vire dohodkov tudi iz nekmetijske dejavnosti, pritrjuje tezi, da je proces deagrarizacije posameznih kmečkih gospodarstev potekal v več fazah oz. postopoma. Logično je bilo, da so nekateri člani kmetij, ki so imele »višek«
delovne sile, poiskali dodatno zaposlitev v bolj ali manj bližnjem industrijskem središču. Poleg mnogih drugih dejavnikov je imela pri tem pomembno vlogo tudi tehnološka modernizacija kmetijstva, ki je še dodatno zmanjševala potrebo po delovni sili na kmetiji. Najprej se je izven kmetijstva, praviloma v bližnji industriji, zaposlil en član gospodarstva oz. gospodinjstva. Zaradi majhnosti posesti in neintenzivnosti kmetovanja ta sprememba večinoma ni nujno povzročila zmanjšanja kmetijske proizvodnje. Celo nasprotno, verjetno se je v kar nekaj primerih proizvodnja celo povečala, kajti dodaten vir dohodkov in stik z industrijsko proizvodnjo sta vzpodbudila tehnološko modernizacijo kmetovanja. Zlasti na kmetijah s slabšimi produkcijskimi pogoji pa so nekmetijski dohodki pomembno vplivali na znižanje motivacije in posledično tudi na upad kmetovanja. To se je večinoma dogajalo ob generacijskih menjavah, ko so mlajši člani kmečkega gospodarstva zaradi višje poklicne izobrazbe zasedali boljše, bolje plačana delovna mesta in si tako zagotovili »boljše življenje«
z delom v nekmetijski dejavnosti.

Na te zaposlitvene in statusne premike so seveda vplivali še mnogi drugi dejavniki, povezani s statusom kmetijstva v obdobju industrializacije in urbanizacije slovenske družbe. Tudi na manjših posestvih niso povsem opustili kmetovanja,²⁷ postalo pa je dohodkovno manj pomembna oz. zgolj dopolnilna tradicionalna

27. To se je dogajalo le v najbolj odmaknjenih in za moderno kmetovanje najmanj primernih posestvih.

»prostočasna« dejavnost. Bolj kot ekonomski motivi jo je spodbujala medgeneracijska solidarnost. Zelo pomembno pa je dejstvo, da so ti polkmetje ali pa »tretjinski, četrtnski kmetje« ostali stanovanjsko oz. bivanjsko še naprej vezani na svoj izvorni podeželski prostor. Tu so lahko s kombinacijo različnih virov razmeroma uspešno zadovoljevali svoje stanovanjske in druge potrebe, ne da bi se odpovedali svojim nekmetijskim poklicnim ambicijam. To ne pomeni nujno, da so ostali na domači kmetiji, lahko so si zgradili hišo v bližini, vendar na lastnem kmetijskem zemljišču ali pa na zemljišču v lasti sorodnikov, prijateljev, znancev. Zaradi tega so bile migracije s podeželja v mestni prostor predvsem v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja manj intenzivne, kot bi pričakovali glede na porast zaposlenih v industriji in glede na druge kazalce industrijske modernizacije slovenske družbe. Prostorske posledice takšne deagrariacije so bile torej očitne in jih opisujemo kot nesorazmerje med deagrariacijo in urbanizacijo.²⁸ Navkljub stalnemu zmanjševanju števila kmetov oz. prebivalcev, ekonomsko vse bolj neodvisnih od kmetijskih virov, se število prebivalcev na nekaterih podeželskih območjih ni zelo zmanjšalo. Kmetijsko podeželje je ostalo poseljeno, ker se je iz kmečkega prostora spremenilo v stanovanjski (rezidencialni) prostor. Deagrariacija je bila torej za dokaj veliko skupino postopna, lahko bi rekli zgolj polovična oz. delna. Predvsem se ni v celoti in takoj prelila v urbanizacijske tokove. Šele kasneje se je izkazalo, da je ta zastoj pomembnejši, kot se je zdelo na začetku.

5 Sklep

Pojav »polkmetov, tretjinskih, četrtnskih ali zgolj samo desetinskih kmetov« je bil dokaj množičen in se je ohranil do danes. Tudi zato bi si zaslužil več pozornosti pri obravnavi posebnosti prostorskega oz. urbanega razvoja Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni. Čeprav se je težko odločiti, kaj je kokoš in kaj jajce, torej kaj je vzrok in kaj posledica, se zdi smiselna domneva, da je bil proces industrijske modernizacije, ki je ohranjal dokaj številno kategorijo polkmetov in temu ustrezno zmanjševal pritisk na mesta, del (ne)formalne prostorske politike.

Podrobnejše raziskovanje teh fragmentov pa se ne bo moglo izogniti študiju kompleksnih zgodovinskih, geografskih, političnih, ekonomskih in kulturnih dejavnikov. Na ravni posameznih individualnih prostorskih strategij so ti procesi povzročili nastanek specifične eklektične mešanice modernega pragmatizma in predmodernih, tradicionalnih predstav o »idealnem« podeželskem življenju. Takšne interpretacije podeželskega prostora še danes, »v postmoderni« dobi,

28. Geografi govorijo o »industrializaciji brez urbanizacije« (Gosar idr. 1978; Klemenčič 1982).

pomembno določajo dojemanje prostora in okolja, pa tudi fizične prostorske in prometne tokove. Le z upoštevanjem teh kompleksnih dolgo-časnih kontekstualnih dejavnikov lahko pojasnimo npr. trdovratnost razpršene poselitve, nizko stopnjo urbanizacije in suburbanizacije na slovenski način, tradicionalistično razumevanje okoljskih vprašanj, pa tudi prehransko in stanovanjsko preskrbo ter posebnosti lokalnega življenja v Sloveniji.

SUMMARY

The article deals with the transformation of »postmodern« spatial identities. The main assumption is that the erosion of spatial determinism releases the possibilities for non-instrumental perception and use of space is central to the emergence of postmodern spatial arrangements and spatial identities. Instead of one-dimensional functional descriptions of space and the use of space, the decline of spatial determinism accelerates imaginative »constructions« of space, i.e. the formation and mutual competition of various symbolic representations and presentations of space. The new spatial cognitive-emotional constructions, in the new relaxed circumstances, enable the implementation of the variability of spatial identity practices, i.e. distinction, delimitation, imitation and association. Moreover, the reduction of spatial obstacles promotes a non-conflicting rivalry of symbolic representations of one and the same space. At different spatial levels, we can expect attempts at establishing new meanings and restoring distinctions in response to the global »*Gleichschaltung*«. However, optimistic theoretical assumptions have lately been more and more likely to collide with the empirical limits of the openness of postmodern systems, which is already raising itself into dangerous traditionalist regressions. The question whether the assumptions about a flexible non-confrontational response are in fact an overly optimistic overly ideological construction is the fundamental motive of this text. We address it, using the Braudelian »rules of a new history« that processes long-lasting social transformations by analyzing selected spatial time fragments.

This »pacifist« potential of postmodern societies suggests a radical reversal in the perception of space, a shift from exclusivity to the inclusiveness of alternative spatial structures. This logic, impossible within the old Newtonian paradigm, is gaining feasibility, at least at the symbolic level. Complex and long-term processes, of course, also encounter a more or less sharp opposition, powered by modern and even pre-modern ideological registers that remains strong and influential. But a more subtle and receptive observer will notice both past nostalgic and future utopian dimensions in the unclear postmodern representations of space. Therefore, the skeptics deserve to pay attention to the fact that fragmentary

collages of images, which cause disorientation, confusion, even alienation, are created due to the multiplication of symbolic identification and meanings.

The article highlights the dangers of »postmodern flexibility« that David Harvey had already observed in 1989 in his somewhat forgotten text »The Condition of Postmodernity«. However, it is very frustrating to find that economic, social and cultural combinations trigger a slip to traditionalist regression, which until recently seemed to be only folklore remains of exceeded ideological registers. Among the multitude of Harvey's ideas and interpretations, the argument of the paradoxical meaning of space in the postmodern era deserves particular attention. Spatial disturbance does not mean that the meanings of the space decrease, but rather the opposite.

The discussion on social spatial postmodern transformations is supported by Braudel's spatial long-time comparative analysis, which seeks to observe the present and predict the future, accounting for the perspective of the more and less distant past. In accordance with Braudel's »*histoire de longue durée*«, the deepest structures of society are characterized by a long-lasting continuity, and it makes sense to first look at the past, whenever we explore and discuss the present and the future. When dealing with space or cities, which are mostly socio-technical combinations. of long duration, Braudel's starting point is very appropriate. The discussion on the image of cities in the »postmodern« twenty-first century is thus in a great part the discussion about long-standing historical processes. In short, Braudel's concept fits the postmodern fragmentation of space nicely, with its assumption that the past, present and future are not discriminatory concepts that would direct us spatially in time. Instead, we have a process of intertwining – an endless event flow that occasionally leaves clear palimpsest traces in historical sediments, but most often resembles a river, with unbroken banks, which often changes its course. In short, the »Braudelian« look back helps to reveal the time-distant palimpsest traces of the past, whose »visibility and legibility« strongly depends on the spectacles through which we observe the seemingly chaotic intertwining of many factors.

In the second part, the article presents a pilot retrospective analysis of two typical Slovenian spatial processes. It is stated that detailed research on selected topics cannot avoid studying complex present and past historical, geographical, political, economic and cultural factors. At the level of individual spatial strategies, these processes led to the emergence of a specific eclectic mix of modern pragmatism and pre-modern, traditional representations of space. Only by considering complex historical factors, can we explain concrete spatial phenomena such as, for example, the persistence of dispersed settlements, the low degree of urbanization and suburbanization in the Slovene way, the traditionalistic un-

derstanding of environmental issues as well as housing supply and the specific features of local life in Slovenia.

Literatura

- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society – Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bergmans, Anne, in dr. (2015): The participatory turn in radioactive waste management: deliberation and the social-technical divide. *Journal of Risk Research*, Taylor & Francis Journals, 18 (3): 347–363. Dostopno prek: <https://ideas.repec.org/a/taf/jriskr/v18y2015i3p347-363.html> (31. 12. 2018).
- Braudel, Fernand (1987): *Histoire et sciences sociales: La longue durée*. *Réseaux*, 5 (27): 7–37.
- Braudel, Fernand (1958): *Histoire, Sciences Sociales*. *Annales*, 13 (4): 725–753.
- Braudel, Fernand (1991): *Čas sveta*. *Studia Humanitatis*. Ljubljana: ŠKUC, FF.
- Dolenec, Danijela (2014): Preispitivanje »egalitarnog sindroma« Josipa Županova. *Politička misao*, 51 (4): 41–64.
- Febvre, Lucien, in Bloch, Marc (1982): The Creation of the *Annales*. *The French Review*, 55 (4): 510–513.
- Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gantar, Pavel, in Kos, Drago (1993): »Če bo vodnjak, bo tudi bomba!« O segmentih ruralne ideologije v Ljubljani. Ljubljana: KUD France Prešeren.
- Habermas, Joergen (1987): *The Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press, Beacon Press.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell.
- Heidegger, Martin (1995): Konec filozofije in naloga mišljenja. Ljubljana: *Phainomena*, 13/14: 34–50.
- Hetherington, Kevin (1998): *Expressions of Identity*. London: Sage.
- Hočevar, Marjan, in Uršič, Matjaž (2007): *Protiurbanost kot način življenja*. Ljubljana: FDV.
- Humphrey, Mat, in Umbach, Maiken (1983): *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huysen, Andreas (2003): *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Redwood City: Stanford University Press.
- Jacoby, Russel (1981): *Družbena amnezija: kritika sodobne psihologije od Adlerja do Lainga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Jenkins, Keith (1991): *Re-thinking History*. London: Routledge.
- Jeraj, Josip (1933): *Naša vas*. Ljubljana: Slovenska šolska matica.
- Klemenčič, Vladimir (1968): *Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji: prispevek k študiju urbanizacije*. Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije.

- Klemenčič, Vladimir (1982): Urbanizacija in deagrarizacija ter izraba zemlje za proizvodnjo hrane. V L. Peterle (ur.): Geografske značilnosti preobrazbe slovenskega podeželja: 41–48. Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije.
- Kokole, Vera, in Kokole, Vladimir (1971): Urbani sistem v SR Sloveniji. Ljubljana: Urbanistični inštitut SRS.
- Kos, Drago (1998): Zgodovina gre skozi želodec. V M. Montanari: Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi: 241–265. Ljubljana: Založba *cf.
- Kos, Drago, in Rener, Tanja (2001): Ali je sociologija sposobna proizvesti utopije – alternative. Družboslovne razprave, XVII (36): 73–77. Ljubljana: FDV.
- Kos, Drago, in dr. (2003): People-Environments Studies in Slovenia. Medio Ambiente y Comportamiento Humano, 4 (2): 179–193.
- Kos, Drago (2007): Neurbana nacija. V I. Čerpes in M. Dešman (ur.): O urbanizmu: Kaj se dogaja s sodobnim mestom?: 137–163. Ljubljana: Založba Krtina.
- Kos, Drago (2015): Esej o »praelementih« za prenovo okoljskih refleksij. Časopis za kritiko znanosti, 43 (262): 13–37.
- Kraševac, Stane (1965): K splošnemu vprašanju kmeta – delavca. Ekonomski zbornik, VII (1): 19–52.
- Le Goff, Jacques (1985): Za drugačen srednji vek. Ljubljana: Studia Humanitatis, ŠKUC.
- Lefebvre, Henri (1991): The Production of Space. Oxford: Blackwell.
- Lyotard, Jean-François (1979): La condition postmoderne. Paris: Minuit.
- Mlinar, Zdravko (1970): Duhovna ustvarjalnost v spopadu z okviri majhnega naroda. Problemi, 8 (91/92): 99–111.
- Mlinar, Zdravko (1992): Globalization and Territorial Identities. Aldershot: Avebury.
- Montanari, Massimo (1989): Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi. Ljubljana: Založba *cf.
- Mumford, Lewis (1988): Grad u historiji. Zagreb: Naprijed.
- Novak, Mojca (1991): Zamudniški procesi modernizacije. Ljubljana: ZPS.
- Offe, Claus (1985): New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. Social Research, 52 (4): 817–868. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Offe, Claus (1987): The Utopia of Zero-Option - Modernity and Modernization as Normative Political Criteria. Praxis International, 7 (1): 1–24.
- Prinčič, Jože (2014): Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Rotar, Braco (1981): Pomeni prostora (ideologije v urbanizmu in arhitekturi). Ljubljana: Delavska enotnost.
- Simmel, Georg (1898): Rom: Eine Aesthetische Analyse. Die Zeit 1898 (191): 137–139.
- Studen, Andrej (2005): Za zdravje je potrebna snažnost – Razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

- Šaver, Boštjan (2005): Nazaj v planinski raj. Ljubljana: Založba FDV.
- Šorn, Jože (1984): Začetki industrije na Slovenskem. Maribor: Založba Obzorja.
- Thomas, Keith (1983): Man and the Natural World. Oxford: Oxford University Press.
- Tomich, Dale (2011): The Order of Historical Time – The Longue Durée and Micro-History. Almanack. Guarulhos, 2: 52–65.
- Uratnik, Maister (1938): Socialni problemi slovenske vasi. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Vodopivec, Peter (2006): Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan.
- Wallerstein, Immanuel (1998): Utopistics Or, Historical Choices of the Twenty-first Century. New York: The New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999): Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja / Dediščina sociologije: Obljuba družbenih ved. Ljubljana: Založba *cf.
- Županov, Josip (1987): Radnička klasa i društvena stabilnost. Sociologija i samoupravljanje. Zagreb: Školska knjiga.

Viri

- UTRINKI: glasilo Občine Hoče-Slivnica, posebna številka Utrinki Magna. Dostopno prek: https://www.hoce-slivnica.si/files/other/news/166/112215Utrinki%20MAGNA_possebna%20izdaja.pdf (31. 12. 2018).
- Narodni muzej Slovenije. Dostopno prek: http://www.nms.si/index.php?option=com_content&view=article&id=2089%3Aneandertaleva-pial-pial-iz-divji-bab&catid=18%3Aznameniti-predmeti&Itemid=33&lang=sl (31. 12. 2018).
- Globalizacija – Wikipedija. Dostopno prek: https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization#Movement_of_people (31. 12. 2018).
- Statistični urad Republike Slovenije (SURs). Dostopno prek: <https://www.stat.si/popolis2002/si/default.htm> (31. 12. 2018).

Podatki o avtorju

Drago Kos, izredni profesor sociologije
 Center za prostorsko sociologijo
 Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
 Resljeva 32, 1000 Ljubljana, Slovenija,
 Tel.: 041 444 170
 Email: drago.koss@gmail.com.